

Issueframing als een vorm van equivalence framing

Het effect van progressieve versus conservatieve introductieteksten op gerapporteerde attitudes in politieke stemhulpen

Bregje Holleman, Peter Oldenhuis en Naomi Kamoen

TVT 42 (3): 279–308

DOI: 10.5117/TVT2020.3.003.HOLL

Abstract

Issue framing as equivalence framing: The effect of conservative and progressive introduction texts on political attitudes reported in Voting Advice Applications

The framing of a message can affect the way people think about an issue, and the framing of attitude questions influences the opinions expressed. Current research investigated political emphasis framing in the context of Voting Advice Applications. In an online survey regarding the European Elections (2019), a conservative vs. progressive frame was manipulated across 15 questions. As the original VAA did not include introductory texts to the questions, a control condition without introduction texts was also added. Participants ($N = 106$) were randomly assigned to one of these three conditions. Results show that there is an effect for conservative introductions to elicit answers reflecting more progressive attitudes, but only for the group of respondents with conservative voting positions (PTV). This pattern could not be explained by political sophistication: higher political sophistication is related to a main effect of more progressive answering behaviour, but does not explain the framing effect for conservative frames in the conservative group.

Keywords: issue framing, Voting Advice Applications (VAAs), question wording effects, conservative/progressive-dimension, political attitudes

1 Inleiding

Denken mensen anders over verhoging van de parkeertarieven in hun gemeente na het lezen van een tekstje waarin dit onderwerp wordt ingestoken vanuit milieuproblematiek, dan wanneer het vertrekpunt ligt bij de hoogte van de gemeentelijke inkomsten? Volgens onderzoek op het terrein van politieke issueframing (bijvoorbeeld Entman, 2007; De Vreese, 2004), is dat waarschijnlijk wél zo. Is een cursus met 70% slaagkans een betere dan een cursus met 30% zakkans? Veel mensen die deze beschrijving lezen, denken van wel, blijkt uit literatuur over valence framing (bv. Levin, Schneider & Gaeth, 1998). Bij valence framing is sprake van logische equivalentie, en wordt doorgaans één enkel woord gevarieerd op polariteit (positief of negatief). Bij issueframing, echter, gaat het vaak om grotere inhoudelijke verschillen tussen teksten. Hierdoor is bij onderzoek naar politieke issueframing wat moeilijker te bepalen welke verschillen tussen de teksten nu precies een andere evaluatie hebben veroorzaakt (Scheufele en Iyengar, 2012). Bovendien is niet zo duidelijk of een bepaald framingcontrast op dezelfde manier op andere politieke keuzes kan worden toegepast (Brugman, Burgers en Steen, 2017), waardoor het moeilijker is deze effecten te generaliseren.

In dit artikel onderzoeken we politieke issueframing op een manier die beter te generaliseren is naar andere teksten en issues door voor meerdere items een progressieve versus een conservatieve insteek te variëren, waarmee issueframing op een manier wordt geoperationaliseerd die wat dichterbij valence framing komt. Deze manipulatie wordt onderzocht in de context van politieke stembulpen. Grote delen van het electoraat gebruiken deze vragenlijst-achtige tools om te bepalen welke politieke partij het dichtst bij hun eigen standpunten staat, of om hun mening te vormen ten aanzien van een aantal belangrijke thema's in een verkiezing. Via stembulpen wordt dus geprobeerd een proces van meningsvorming te ondersteunen, maar er wordt ook getracht om informatie aan te bieden die de politieke kennis van de gebruikers doet toenemen, omdat dit waarschijnlijk samenhangt met een toename in het politiek zelfvertrouwen en met een sterkere intentie om te gaan stemmen (Cedroni en Garzia, 2010). In hoeverre stuurt een introductietekst bij stembulpstellingen met een progressieve dan wel conservatieve uitleg over het politieke issue de antwoorden op die vraag? En in hoeverre wordt dit effect gemodereerd door de mate van politieke verfijning van de invullers, of door hun ideologische positie? Die vragen proberen we in dit artikel te beantwoorden. Maar eerst bespreken we het verschil tussen politieke issueframing en valence framing wat uitgebreider door deze begrippen te

koppelen aan de termen *emphasis framing* en *equivalence framing*, en gaan we in op eerder onderzoek naar het effect van die typen framing.

2 Framing

Politieke issueframing wordt in verschillende disciplines bestudeerd. Entman (1993: 52) definieert framing als: “het selecteren en profileren van sommige aspecten van de waargenomen realiteit, op zo’n manier dat een bepaald probleem, een causale interpretatie, een morele evaluatie en/of een aanbeveling voor het betreffende thema wordt gepromoot”. Een actueel voorbeeld van een thema dat op verschillende manieren geframed wordt, is de klimaatdiscussie. Waar de een klimaatverandering ziet als een bedreiging waarin de mens een belangrijke oorzaak én potentiële brug naar de oplossing is, beschouwt de ander het als een natuurlijk proces. Onderzoek naar issueframing laat zien dat frames invloed kunnen hebben op de perceptie van het issue. De Vreese (2004), bijvoorbeeld, bood een tv-nieuwsitem over de uitbreiding van de EU ofwel aan in een zogenoemd conflictframe, ofwel in termen van economische consequenties. Deelnemers uit de eerste groep belichtten na afloop vooral de publieke en politieke fricties. Deelnemers uit de tweede groep, daarentegen, beschreven het issue vooral in termen van kosten, opbrengsten en financiële implicaties. De gerapporteerde attitudes ten aanzien van uitbreiding van de EU verschilden overigens niet ten gevolge van de frames.

2.1 Equivalence framing

In onderzoek naar framing wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende soorten, bijvoorbeeld tussen *valence framing* en *issueframing*. *Valence framing* heeft betrekking op een positieve versus een negatieve formulering en is dus talig van aard, terwijl *issueframing* een meer inhoudelijke variatie in insteek betreft. Een ander onderscheid dat wordt gemaakt, is tussen *equivalence framing* en *emphasis framing* (Druckman, 2001). Een *equivalence framingeffect* doet zich voor wanneer verschillende woorden of zinnen – die logisch equivalent aan elkaar zijn – leiden tot andere voorkeuren of gedragsintenties. Dit is tot nu toe vooral onderzocht voor positieve en negatieve tegenstellingen, dus voor *valence framing*.

Bekende typen *valence framing* (en dus *equivalence framing*) zijn *attribuutframing* en *risky choice-framing*. Bij *attribuutframing* (zie o.a. Levin & Gaeth, 1988), wordt een attitude-object beschreven in equivalente positieve of negatieve termen. Een cursus kan bijvoorbeeld ofwel in termen van een

30% zakkans ofwel in termen van een 70% slaagkans worden getypeerd. Dit lijkt informatief equivalent, terwijl onderzoek laat zien dat door de verschillen in formulering toch een verschillend beeld van de cursus ontstaat. Dit verschil in evaluatie wordt de valence-consistent shift genoemd (zie voor een overzicht bijvoorbeeld Levin, Schneider, & Gaeth, 1998).

Risky choice-framing (Tversky & Kahneman, 1981) is ook een vorm van equivalence framing. In dat type framing wordt, bijvoorbeeld, de sterftekans en overlevingskans als gevolg van een bepaalde interventie geframed in combinatie met de mate van zekerheid van die gevolgen. Hier blijkt dat mensen bereid zijn tot het nemen van meer risico bij het negatieve frame (sterftekans), in de hoop dat het toch meevalt met de negatieve afloop. Bij het positieve frame (overlevingskans) daarentegen kiezen zij voor meer zekerheid, omdat zij dan de kans op de positieve afloop zeker willen stellen.

In de context van opinievragevragenlijsten, zijn ook variaties in vraagpolariteit een voorbeeld van equivalence framing: er wordt in de vraagformulering een positieve of juist equivalente negatieve formulering gebruikt, onder de aanname dat er evenveel 'eens' zal worden geantwoord bij de positieve vraag als 'oneens' bij de negatieve tegenhanger. Die laatste optie trekt echter doorgaans meer oneens-antwoorden (zie Rugg, 1941; Schuman & Presser, 1981/1996; Holleman, 1999; Kamoen, Holleman, Van den Bergh & Sanders, 2013).

2.2 Emphasis framing

In tegenstelling tot equivalence framing, legt de zender bij *emphasis framing* de nadruk op bepaalde overwegingen (en niet op bepaalde andere), waardoor de ontvanger zich hierop sterker zal focussen bij het vormen van een mening over het beschreven fenomeen (Druckman, 2001)¹. Een voorbeeld hiervan is het eerder beschreven onderzoek naar politieke issueframing van De Vreese (2004), waarin nieuws ofwel vanuit een conflictframe werd ingestoken, ofwel met een nadruk op de economische consequenties werd gebracht. Bij deze soort framing sluiten de opties elkaar niet noodzakelijkerwijs uit, of ze zijn niet logisch equivalent, zoals dat bij equivalence framing wel het geval is, maar ze belichten hetzelfde thema vanuit een (totaal) ander perspectief (Druckman, 2001).

Een kanttekening bij studies naar emphasis framing is dat onderzoekers de teksten vaak op meer dan één punt manipuleren om een bepaald frame tot stand te brengen. Dikwijls wordt andere of aanvullende informatie toegevoegd om een frame te realiseren, waardoor onduidelijk wordt welke aspecten er nu precies voor zorgen dat de attitude van de lezer verschilt per tekst. Een gevonden framingeffect kan dan niet alleen worden toegeschreven aan

verschillen in informatiepresentatie, maar ook aan de toegevoegde of juist ontbrekende informatie (Scheufele en Iyengar, 2012). Het is dus van belang dat een tekst enkel wordt gemanipuleerd op gelijkwaardige punten, zodat de resultaten zuiverder vergelijkbaar zijn (Brugman et al., 2017). Scheufele & Iyengar (2012: 13) benadrukken daarom dat “even within the concept of framing, we urge researchers to structure future empirical work around the original characteristics of the concept, that is, variations in the mode of presentation of a given stimulus, rather than manipulations of the informational or persuasive nature of messages”.

Ook in de context van vragenlijsten is er allerlei onderzoek naar *emphasis framing*. We bespreken twee voorbeelden. Ten eerste is er het onderzoek van Sniderman en Theriault (2004). Zij legden respondenten de volgende vraag voor: ‘Are you in favor of or opposed to a big increase in government spending to increase opportunities for poor people?’ De ene groep respondenten kreeg de vraag vanuit een ‘getting ahead’-frame, waarbij ‘so they can have a better chance of getting ahead in life’ aan de zin werd toegevoegd. In de andere conditie werd de vraag vanuit een ‘higher taxes’-frame gesteld ([...] even if it means higher taxes’). Meer respondenten bleken vóór het verhogen van de overheidsbijdragen, wanneer de vraag vanuit het ‘getting ahead’-frame was gepresenteerd.

Een tweede voorbeeld vinden we in een reeks van experimenten door Schuman en Presser (1981/1996): zij onderzochten manieren om in vragen duidelijker te maken waarom de respondent voor of tegen een bepaald issue zou kunnen zijn door op een gebalanceerde manier voor- en tegenargumenten in de vraag op te nemen. Een vraag over de invoering van een vergunning voor het kopen van een wapen, bijvoorbeeld, zou kunnen luiden “Hoe staat u tegenover de invoering van een wet waarbij men een vergunning bij de politie moet halen om een wapen te mogen kopen?” Schuman en Presser (ibid) stelden in 1975 de vraag “Would you favor or oppose a law which would require a person to obtain a police permit before he could buy a gun? Favor/Oppose”, en vergeleken de antwoorden daarop met “Would you favor or oppose a law which would require a person to obtain a police permit before he could buy a gun, or do you think such a law would interfere too much with the right of citizens to own guns? Favor/Interfere too much”. De toevoeging van het tegenargument leidde tot een grotere tegenstand tegen zo’n wet (29,7% Oppose tegenover 38% Interfere too much, $p < .01$). Naar aanleiding van hun serie experimenten concluderen zij dat het opnemen van een tegenargument kan leiden tot een kleine verschuiving in de antwoorden richting het tegenargument. Ook geven ze aan dat de aantrekkingskracht van het opgenomen argument kan variëren

voor verschillende mensen: een bepaald tegenargument kon bijvoorbeeld aantrekkelijker zijn voor mannen dan voor vrouwen, terwijl dat andersom gold voor net een ánder tegenargument bij hetzelfde issue.

Deze voorbeelden van emphasis framing-onderzoek in de context van vragenlijstonderzoek laten zien dat het wenselijk zou zijn dat er een duidelijker definitie geformuleerd wordt van het frame dat precies wordt gevarieerd; de onderzoeken tonen duidelijk aan dat frames of tegenargumenten sturen, maar het is niet duidelijk hoe de bevindingen voor het specifieke item dat is onderzocht te generaliseren zijn naar een grotere populatie items (vragenlijstvragen) en/of frames. Dit roept om onderzoek waarin de soort emphasis framing-manipulatie helder wordt gedefinieerd en vervolgens meerdere keren wordt onderzocht, zodat uitspraken gedaan kunnen worden over de generaliseerbaarheid van het gevonden effect over teksten heen. Dit veronderstelt ook dat onderzoekers hetzelfde contrast in een studie meerdere malen op dezelfde manier operationaliseren en meten (en niet slechts voor één item, zoals in feite het geval is in de hierboven aangehaalde studies). Al met al betekent bovenstaande in feite dat aangeraaden wordt om bijvoorbeeld te onderzoeken hoe politieke issueframing zich meer kan richten op vormen van equivalence framing.

2.3 Emphasis framing dichter naar equivalence framing

In equivalence framing-onderzoek worden over het algemeen twee equivalente vaak tegengestelde formuleringen met elkaar vergeleken: 40% zakkans versus 60% slaagkans, $\frac{2}{3}$ sterftekans versus $\frac{1}{3}$ overlevingskans, (half)vol vs. (half)leeg. Aangenomen wordt dat de polen van het equivalence frame inhoudelijk dezelfde betekenis hebben: 40% zakkans is logischerwijs precies hetzelfde als 60% slaagkans. In het meeste emphasis framing-onderzoek is geen sprake van een dergelijke relatie tussen de frames: een conflictframe staat niet in ineen inhoudelijke verbinding tot een economisch frame, behalve dat het ánders is. Een positieve reactie op het ene frame impliceert niet logischerwijs een negatieve reactie op het andere (en andersom).

Een manier om emphasis framing dichter naar equivalence framing te brengen, is om ook hier te zoeken naar twee inhoudelijke begrippen of tegenpolen die logisch-inhoudelijk met elkaar te verbinden zijn. Een dergelijke systematiek kan worden gevonden in het politieke spectrum. Het politieke spectrum duidt verschillende politieke opvattingen en stromingen langs één of meerdere assen. Over het algemeen (bijvoorbeeld in stemhulp Kieskompas, maar zie ook Lobo, Vink & Lisi, 2010; Hooghe, Marks & Wilson, 2002) worden partijen (of mensen) aan de

hand van hun standpunten verdeeld over een as van links naar rechts, en over een as van progressief naar conservatief. De links-rechts as gaat primair over geld: linkse partijen (bijvoorbeeld SP, Groen Links, PvdA) zijn voor een gelijkere verdeling van welvaart en een grotere rol van de staat, rechtse partijen (bijvoorbeeld VVD, CDA, D66) benadrukken het belang van individuele verantwoordelijkheid en de vrije markt. Vaak zijn linkse partijen ook progressief, maar dat hoeft niet. De progressief-conservatief as gaat namelijk niet per se over geld, maar over thema's als migratie, klimaat en de Europese samenwerking. Progressieve partijen zijn overwegend voor samenwerking in de EU, willen stevige milieu-maatregelen en staan open voor de komst van migranten (bijvoorbeeld Groen Links en D66); conservatieve partijen pleiten voor het belang van de nationale staat, zien milieu als een minder belangrijk issue, en staan minder welwillend tegenover de komst van migranten (bijvoorbeeld SGP en PVV).²

Met een operationalisatie van emphasis frames vanuit twee tegengestelde polen van het politieke spectrum, zoals als links-rechts, of progressief-conservatief, kan ook duidelijker gegeneraliseerd worden over teksten heen: er bestaan in de politicologie duidelijke definities van deze begrippen en deze variatie in insteek is op vele politieke issues van toepassing. Een framingmanipulatie langs één van beide assen van het politieke spectrum is daardoor conceptueel in elk van die teksten dezelfde, en kan dus op een vergelijkbare manier diverse keren onderzocht worden

Een laatste voordeel van deze wijze van manipuleren is dat duidelijker verwachtingen kunnen worden gespecificeerd met betrekking tot de reacties van lezers op de framingmanipulatie. In traditioneel emphasis framing-onderzoek is de verwachting dat men 'anders' reageert op, bijvoorbeeld, het 'getting ahead'-frame dan op het 'higher taxes'-frame. Bij twee inhoudelijk verbonden frames is de voorspelling dat de reacties zich in meer of mindere mate tegenstellend tot elkaar zullen verhouden.

Wij onderzoeken in de huidige studie de effecten van conservatieve en progressieve framing in een specifiek soort attitudevragenlijst, namelijk in een politieke stemhulp. Via een dergelijke vragenlijst is het goed mogelijk een reeks politieke issues aan personen voor te leggen, en hiervan systematisch de framing te variëren. Meer specifiek gebruiken wij in dit onderzoek stellingen uit een stemhulp van Kieskompas voor de verkiezingen van het Europese Parlement. Een voordeel van het gebruik van stellingen van Kieskompas, is dat deze stemhulpbouwer de stellingen al heeft ingedeeld in het politieke spectrum: van elke vraag is daardoor duidelijk op welke as deze partijposities (en invullers) van elkaar onderscheidt.

Bovendien zijn stemhulpen een relevante tekstsoort voor onderzoek naar politieke framing: ze hebben een grote maatschappelijke impact. Stemwijzer voorzag in 2017 maar liefst 6.8 miljoen bezoekers van een stemadvies (ProDemos, 2019) en bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2017 hebben 127 gemeenten een stemhulp laten ontwikkelen door Kieskompas, Stemwijzer of MijnStem (Krouwel, Holleman, Kamoen, Van de Pol, & De Vreese, 2018). Zéker bij zogenaamde “second-order elections” (Reif & Schmidt, 1980), zoals de Europese verkiezingen of die voor de gemeenteraden, zijn stemhulpen een belangrijke informatiebron, omdat de traditionele media hieraan minder aandacht besteden. Uit onderzoek blijkt dat veel mensen graag een stemhulp gebruiken, maar dat stemhulpgebruikers het stemadvies zeker niet klakkeloos overnemen. De stemhulpen hebben echter vaak wel een doorslaggevend effect op de uiteindelijke partijkeuze bij twijfelaars (Ruusuvirta & Rosema, 2009). Mogelijke framingeffecten in stemhulpen kunnen dus verreikende consequenties hebben.

2.4 Framing in politieke stemhulpen

In stemhulpen is zowel onderzoek gedaan naar equivalence framing als naar emphasis framing. Holleman, Kamoen, Krouwel, Van de Pol, en De Vreese (2016) onderzochten de effecten van equivalence framing in de formuleringsrichting van de stellingen in Kieskompas. Zij manipuleerden de valentie van zestien stellingen uit Kieskompas in de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van 2014, waarbij ze een groot aantal stellingen linguïstisch omdraaiden. Hierbij vormden ze zowel impliciete contrasten (verbieden vs. toelaten, afschaffen vs. handhaven) als expliciete contrasten (door een toevoeging van ‘niet’ of ‘geen’). Zo werd de positief geformuleerde stelling “De meest vervuilende auto’s moeten in de binnenstad worden toegelaten” impliciet negatief gemanipuleerd als “De meest vervuilende auto’s moeten in de binnenstad worden geweerd”. Voor expliciete ontkenningen maakten zij gebruik van *niet* of *geen*, zoals in “De A27 mag worden verbreed” versus “De A27 mag niet worden verbreed”. Net zoals in onderzoek naar “reguliere attitudevragen” (zie bijvoorbeeld Rugg, 1941; Holleman, 1999; Kamoen et al. 2013), bleek er in de stemhulp een consistent formuleringseffect op te treden: er is variatie tussen vragen, maar over het geheel genomen beantwoordden stemhulpgebruikers een negatieve vraag wat vaker met ‘oneens’ dan dat ze een positieve vraag met ‘eens’ beantwoordden. Het effect ging zowel op voor de vragen met impliciete als voor de vragen met expliciete negaties, en werd het vooral veroorzaakt door de groep met een lagere politieke verfijning, een gecombineerde maat van opleidingsniveau en politieke interesse.

Tijdens diezelfde verkiezingen werd ook een experiment uitgevoerd op het terrein van emphasis framing. Kamoen, Van de Pol, Krouwel, De Vreese en Holleman (2019) rapporteerden onderzoek naar de invloed van kopjes boven vragen op de door stemhulpgebruikers gerapporteerde attitudes. Bijzonder aan hun onderzoek is dat zij zich richtten op linkse versus rechtse politieke kopjes, waardoor hun onderzoek over emphasis framing een belangrijk kenmerk van equivalence framing benadert op de manier die ook in het huidige artikel centraal staat: doordat links en rechts tegenpolen zijn in het politieke spectrum, is het linkse kopje bijna het tegenovergestelde van het rechtse kopje. Hierdoor kon bovendien over verschillende vragen met linkse versus rechtse kopjes gegeneraliseerd worden.

Kamoen et al. (ibid) manipuleerden 17 vragen in een bestaande stemhulp van Kieskompas: er was van elk van deze 17 vragen een versie met een links kopje, met een rechts kopje en een versie zonder kopje. Op basis van een analyse van de partijstandpunten van linkse en rechtse partijen, werden kopjes met thema's als 'cultuur' en 'milieu' gezien als linksgeoriënteerd, terwijl thema's als 'economie' en 'veiligheid' werden verwerkt in rechtse kopjes. De antwoorden van ruim 27.000 gebruikers op de gemanipuleerde stemhulp lieten verrassende resultaten zien. Waar Kamoen et al. naar aanleiding van emphasis framing-onderzoek in traditionele vragenlijsten verwacht hadden dat linksere kopjes linksere antwoorden zouden uitlokken, en rechtsere kopjes de meningen enigszins naar rechts zouden 'duwen', bleek dat het gebruik van een kopje, links óf rechts, leidde tot linksere antwoorden op de stellingen in vergelijking tot de versie zonder kopjes. Dit effect was er echter opnieuw alleen voor gebruikers met een lagere politieke verfijning, een gecombineerde maat van opleidingsniveau en politieke interesse.

Dit onverwachte resultaat roept vragen op over de manier waarop kopjes kunnen sturen. Een kopje 'financiën' boven een stelling over een gemeentelijke cultuurregeling is misschien te vrijblijvend: het legt niet een heel directe link tussen de mogelijke rechtse attitude die verbonden is aan financiën (de gemeente moet zo min mogelijk belasting heffen en niet te veel uitgeven in het algemeen belang) en het idee dat de gemeente dus niet veel uit moet geven aan cultuur. Omgekeerd stuurt het linkse kopje 'cultuur' niet direct naar de inhoud dat de gemeente een actieve (en dus ook financieel actieve) rol moet spelen in het cultuurbeleid. Kamoen et al. (2019) doen de suggestie van een thought-listing onderzoek naar de associaties van stemhulpgebruikers tijdens het lezen van de kopjes: activeren 'linkse' kopjes boven de vraag ook daadwerkelijk linkse argumenten met betrekking tot het issue?

Aan andere mogelijkheid is om de kopjes wat sturender te maken in dit opzicht, of om zelfs een korte introducerende zin op het issue te formuleren in plaats van het kopje. Met het huidige onderzoek onderzoeken wij daarom het effect van verschillend geframede korte introducties bij stellingen uit een stemhulp:

In hoeverre beïnvloedt het conservatieve versus progressieve frame van een korte introductietekst op het issue in de stelling in politieke stemhulpen de gerapporteerde attitude van de stemhulpgebruikers?

We vragen ons hierbij ook af in hoeverre het effect van de progressieve en conservatieve frames verschilt voor een verschillende mate van politieke verfijning, en nemen daarnaast de positie in het politieke spectrum van de respondent mee. Op deze twee variabelen gaan we hieronder kort in, daarna bespreken we de methode van onderzoek.

Politieke verfijning en stempositie

Een belangrijke noot bij de uitkomsten van Holleman et al. (2016) en Kamoen et al. (2019), is dat het framingeffect alleen gold voor stemhulpgebruikers met een lagere *political sophistication* (politieke verfijning). Iemand is politiek verfijnd “to the extent to which his or her political cognitions are numerous, cut a wide substantive swath, and are highly organized, or ‘constrained’” (Luskin, 1990: 332). In eerder onderzoek (zie bijv. Lachat, 2008) wordt dit complexe begrip geoperationaliseerd als een additieve index van politieke interesse en opleidingsniveau, en vervolgens soms nog gecodeerd tot een binaire variabele (ibid: 548). Op deze manier is politieke verfijning ook in Holleman et al. (2016) en in Kamoen et al. (2019) gemeten.

In lijn met theorieën als het ELM (Petty & Cacioppo, 1984) wordt aangenomen dat mensen met meer politieke verfijning minder snel geneigd zijn hun overtuigingen te veranderen ten gevolge van oppervlakkige tekstkenmerken dan mensen met weinig politieke verfijning. Deze assumptie wordt ondersteund door het onderzoek van Kamoen et al. (2019). Toch blijft de exacte invloed van dit aspect op de verandering in attitude complex en onduidelijk (Nelson, Oxley & Clawson, 1997): er zijn ook redeneringen naar het idee dat juist hogere politieke verfijning zou moeten leiden tot grotere gevoeligheid voor framing. Ook in het huidige onderzoek wordt onderzocht in hoeverre politieke verfijning een rol speelt in het ontstaan van een framingeffect.

Een andere variabele die van invloed zou kunnen zijn op het framingeffect, is de stempositie van de stemhulpgebruiker. We doelen daarmee hier op de eigen positie van de respondent op de conservatief/

progressief-dimensie in het politieke spectrum. Aanleiding is het onderzoek van Slothuis en De Vreese (2010), die onderzochten wat de invloed was van zogenaamde partijpromotie op stemgedrag. Participanten kregen verschillende nieuwsartikelen over beleidsthema's te zien die werden verspreid door verschillende partijen. Nadat de respondenten het artikel hadden gelezen, werd hen gevraagd welke thema's ze zouden steunen. Uit de resultaten bleek dat participanten meer steun uitspraken voor de thema's die werden verspreid door de partijen waarop ze van plan waren te stemmen, dan voor de thema's die werden verspreid door de partijen waarop ze niet gingen stemmen. Hoewel in ons onderzoek niet wordt aangegeven van welke partij(en) de standpunten in de introductieteksten afkomstig zijn, kan herkenning van het perspectief leiden tot een sterkere steun voor die standpunten. Het is daarom verstandig deze variabele mee te nemen in dit onderzoek.

3 Methode

In dit onderzoek staat de kwestie centraal in hoeverre de gerapporteerde attitude van stemhulpgebruikers wordt beïnvloed door conservatieve en progressieve frames. Hiermee borduurt dit onderzoek voort op het werk van Kamoen et al. (2019), maar verschilt het in de soort manipulatie (korte introductieteksten op de vraag in plaats van kopjes boven de vraag) en de onderliggende dimensies (conservatief/progressief in plaats van links/rechts). We putten voor onze vragen in dit experiment uit de op één na meest gebruikte stemhulp van Nederland: Kieskompas (<https://www.kieskompas.nl/nl/>). Hierbij gaat het specifiek om de variant voor de Europese Parlementsverkiezingen 2019. Volgens Hooghe, Marks en Wilson (2002) is de progressief-conservatief-dimensie een sterk onderscheid om te voorspellen hoe partijen tegenover Europese thema's staan. Waar progressieve partijen pro-Europa zijn, staan conservatieve partijen daar juist sceptisch tegenover.

3.1 Design en materialen

Voor dit onderzoek is een experiment opgezet met 3 condities (conservatieve intro, progressieve intro, geen intro). Elke participant kreeg ofwel een mix van conservatieve en progressieve introducties te zien, ofwel een versie zonder introducties. Er worden daarnaast 2 quasi-experimentele moderators onderscheiden: politieke verfijning (laag vs. hoog) en stempositie (conservatief vs. progressief).

Het experimentele materiaal bestond uit vijftien stellingen uit het Kieskompas voor de Europese Parlementsverkiezingen 2019. De keuze voor de 15 stellingen is gebaseerd op twee overwegingen. Allereerst kwamen alleen de stellingen in aanmerking die waren geformuleerd binnen de conservatief/progressief-dimensie. Dit waren 22 van de in totaal 30 stellingen. Vervolgens is gekeken naar de inhoud van de stellingen. Algemene stellingen – zonder directe relatie tot de Europese Unie (bv. ‘Wietteelt moet legaal worden’) – zijn niet meegenomen. Zo bleven er vijftien geschikte stellingen over. Met behulp van Qualtrics zijn de stellingen overgenomen in een online vragenlijst. Hierbij is de lay-out van de stellingen en (de richting van) de antwoordschaal zoveel mogelijk hetzelfde vormgegeven als in het originele Kieskompas.

De operationalisering van conservatief versus progressief

West (1990) geeft een algemene definitie voor de polen conservatief versus progressief. Volgens hem worden conservatieven verbonden door een *“aversion to the redistributive normative authority of the political state and a commitment to the preservation, or conservation, of existing social, economic, and legal entitlements and structures”* (ibid: 651/652), waardoor conservatieven menen dat de staat *“(should) refrain from imposing their own conception of the good on the community, and that they instead respect, preserve, conserve, and protect the conception of the good promoted by preexisting social structures and entitlements [...], the community’s dominant normative authority”* (ibid: 653). Progressieven daarentegen *“state actors should rely upon the experiences, ideals, and aspirations of the relatively disempowered, rather than the established traditions or customs of the socially empowered. The progressive is thus willing to countenance state action designed to disrupt patterns of social hierarchy, just as the conservative is typically quite willing to countenance state action designed to reinforce those patterns”* (ibid: 679). Als we dit contrast vertalen naar thema’s rondom Europese integratie, nemen conservatieven over het algemeen een anti-EU en progressieven een pro-EU standpunt in.

Hooghe et al. (2002) leggen het verschil tussen conservatieve en progressieve partijen uit aan de hand van de GAL/TAN-dimensie. Hierbij staat GAL voor *green, alternative* en *libertarian* (de progressieve partijen) en TAN voor *traditional, authoritarian* en *nationalist* (de conservatieve partijen). Oftewel: progressieven hechten waarde aan het milieu, zijn voorstanders van alternatieve politiek en moedigen persoonlijke vrijheden aan. Conservatieven staan juist voor traditionele waarden, verzetten zich tegen immigratie en zijn nationalistisch. De verschillende thema’s die spelen rond

Europese integratie kunnen goed worden gestructureerd op deze schaal, en deze schaal komt overeen met de progressief/conservatief-dimensie die ook wordt toegepast in het Kieskompas.

De manipulatie van de introductieteksten in het huidige onderzoek is voornamelijk gebaseerd op deze zogenaamde GAL/TAN-schaal. Daarnaast is ook de pro- versus anti-EU definitie van West (1990) meegenomen, en zijn de definities van ‘conservatief’ en ‘progressief’ zoals Kieskompas ze opstelt, als uitgangspunt genomen in de ontwikkeling van de introducties. Deze definities staan respectievelijk in Tekstvak 1 en Tekstvak 2.

Tekstvak 1 Definitie van Progressief in Kieskompas

“Progressieve partijen hechten veel waarde aan persoonlijke vrijheden, met name op het gebied van ethische en duurzaamheidsvraagstukken als softdrugsbeleid en windmolens. Deze partijen staan tolerant tegenover alternatieve leefstijlen en zijn voorstander van vrijheid van meningsuiting. Ze staan in beginsel niet negatief ten opzichte van immigratie. In de afweging tussen milieu en economie kiezen progressieve partijen vaak voor het milieu.”

Bron: EU.Kieskompas.nl, FAQ

Tekstvak 2 Definitie van Conservatief in Kieskompas

“Conservatieve partijen hechten veel waarde aan traditionele waarden en instituties, zoals de kerk, het gezin en het verenigingsleven. In ethische kwesties hechten conservatieve partijen minder belang aan persoonlijke vrijheden, maar zijn eerder geneigd om het belang van de gemeenschap te benadrukken. Zij geloven in een overheid die krachtig optreedt om de orde en stabiliteit van de gemeenschap te waarborgen. Daarnaast laten conservatieve partijen zich kenmerken door een lokale en mono-culturele houding, die zich in het algemeen uit in een verzet tegen opvang van vluchtelingen. Wat betreft de afweging tussen milieu en economie kiezen conservatieve partijen vaak voor de economie.”

Bron: EU.Kieskompas.nl, FAQ

Op basis van de bovenstaande definities zijn verschillende karakteristieken van beide dimensies tegenover elkaar gezet (Tabel 1). Deze karakteristieken zijn grotendeels direct afgeleid van het onderscheid tussen de dimensies (bijvoorbeeld pro-Europa vs. anti-Europa).

In iedere introductie zijn een of meerdere karakteristieken uit de relevante kolom (progressief of conservatief) van Tabel 1 verwerkt (Tekstvak 3 laat een voorbeeld zien van een introductietekst in twee varianten; zie Bijlage 1 voor een overzicht van alle vragen en introducties). Bovendien is geprobeerd zinsopbouw, -lengte en -structuur zoveel mogelijk gelijk te houden tussen de versies, zodat de versies alleen op inhoudelijk niveau van elkaar verschillen. Voor de zinslengte en het aantal zinnen is een t-test uitgevoerd: de progressieve en conservatieve introducties bleken inderdaad niet

Tabel 1 Overzicht van karakteristieken van Conservatief versus Progressief zoals gebruikt bij de constructie van de geframede introductietekstjes bij de stellingen

Conservatief	Progressief
Individueel	Collectief
Zelfbeschikking	Samenwerking
Soevereiniteit	Afhankelijkheid
Anti-Europa	Pro-Europa
Autoritair	Libertair
Traditioneel	Toekomstgericht
Nationalistisch	Multicultureel
Economie	Milieu
(denken in) Dreigingen	(denken in) Mogelijkheden
Gesloten	Open
Eigen belang	Andermans belang
Skeptisch (over EU)	Optimistisch (over EU)

van elkaar te verschillen (zinnen: $t(28) = 0.36$; $p = .72$; woorden: $t(28) = 0.88$; $p = .39$).

Hiermee hebben we emphasis framing op een manier gemanipuleerd die dichter bij equivalence framing in de buurt komt: dezelfde tegenstelling (conservatief-progressief) is over verschillende stellingen heen op een vergelijkbare manier gemanipuleerd waardoor gegeneraliseerd kan worden over stellingen. De manipulaties verschillen niet slechts op één woord, zoals bij equivalence framing het geval is, maar zijn wel zo zuiver mogelijk gehouden en vergelijkbaar op een aantal meetbare uiterlijke kenmerken.

Tekstvak 3 Voorbeeld conservatief en progressief intro met karakteristieken

Conservatief intro

Nederland is sinds 1957 lid van de Europese Unie. Als lid heeft Nederland zich altijd al moeten houden¹ aan Europese beleidsvoering. Hierdoor kan het geen eigen² wetten en regels opstellen over thema's als economie en immigratie³.

¹Skeptisch, ²Zelfbeschikking, ³Economie

Progressief intro

Nederland is sinds 1957 lid van de Europese Unie. Als lid heeft Nederland altijd al mee mogen denken¹ over Europese beleidsvoering. Hierdoor kunnen gezamenlijke Europese doelen², zoals CO₂-vermindering en schone energie³, makkelijker worden behaald.

¹Optimistisch, ²Samenwerking, ³Milieu

Operationalisering van politieke verfijning

De variabele politieke verfijning is gemeten volgens dezelfde methode als Kamoen et al. (2019), waarbij opleidingsniveau en politieke interesse samen zijn genomen. Opleidingsniveau werd bevraagd op een zeven-puntsschaal (zoals gebruikelijk in Kieskompas). Politieke interesse is gemeten op een vijf-puntsschaal (heel weinig interesse – heel veel interesse). Net als bij Kamoen et al. (2019), zijn beide componenten gehercodeerd naar een drie-puntsschaal. Voor opleidingsniveau is een nieuwe onderverdeling gemaakt op basis van de oorspronkelijke schaal. Hierbij zijn de drie laagste opleidingsniveaus samengenomen tot de categorie 'laagopgeleid' (1), de twee middelste niveaus werden 'gemiddeld opgeleid' en de twee hoogste niveaus 'hoogopgeleid' (3). Politieke interesse werd omgezet naar: weinig interesse (1), gemiddelde interesse (2), veel interesse (3). De som van de scores voor beide componenten vertaalde zich in de score voor politieke verfijning op een vijf-puntsschaal (2: zeer weinig politieke verfijning – 6: zeer veel politieke verfijning).

Operationalisering van stempositie

De tweede moderator is de ideologische positie van de respondent, ofwel stempositie (gecodeerd als conservatief of progressief). Deze variabele is gemeten op basis van een viertal vragen die betrekking hadden op de Propensity to Vote (Blais & St-Vincent, 2011). We vroegen op welke partij men het meest waarschijnlijk zou stemmen als er nu verkiezingen waren, en welke andere partij men zou overwegen. We vroegen ook op welke partij zeker niét gestemd zou worden. De antwoordopties voor elk van de vragen bestond uit een lijst met de partijen die ook zijn opgenomen in *Kieskompas*. Om te bepalen welke partij onder welke dimensie wordt geschaard, is het 'politieke landschap' van *Kieskompas* geraadpleegd. Hieruit blijkt dat D66, GroenLinks, DENK, PvdA, PvdD, 50PLUS en SP worden gezien als progressieve partijen. ChristenUnie/SGP, CDA, VVD, FvD en PVV daarentegen worden bestempeld als conservatief. Om de stempositie van de respondenten te bepalen, is in eerste instantie gekeken naar de vragen over de meest waarschijnlijke en meest onwaarschijnlijke stem. Indien de respondent voor deze vragen twee partijen had gekozen uit een verschillende dimensie (bv. vraag 1: D66, vraag 2: PVV), dan werd de stempositie bepaald op basis van deze ingevulde partijen. Op basis hiervan kon 58% (63 personen) worden ingedeeld als duidelijk progressief (39,4%) of conservatief (18,3%). In 42% van de gevallen was de ideologische positie op basis van de meest waarschijnlijke en meest onwaarschijnlijke partij niet vast te stellen. Dan werd bijvoorbeeld als meest waarschijnlijke stem een conservatieve partij

ingevuld, en als meest onwaarschijnlijke een andere conservatieve partij. Dat was vaak te verklaren, bijvoorbeeld in situaties dat men wel met een hoge mate van waarschijnlijkheid aangaf te willen stemmen op een conservatieve partij (bv. VVD), maar aangaf zéker niet confessioneel te willen stemmen (CGU/SGP). In dergelijke gevallen werd een meer kwalitatieve analyse gedaan en gekeken naar de als tweede genoemde waarschijnlijke partij en de als tweede genoemde meest onwaarschijnlijke partij, en werd de respondent op basis daarvan ingedeeld. Dat leidde in alle gevallen tot een heldere indeling van respondenten in twee groepen van totaal 50,9% conservatieven en 49,1% progressieven.

3.2 Procedure

De vragenlijst is in mei 2019, in de aanloop naar de Europese Parlementsverkiezingen, verspreid via verschillende sociale mediakanalen (WhatsApp, LinkedIn, Facebook). Hierbij is gestreefd naar een optimale variatie van respondenten in termen van leeftijd, geslacht en politieke voorkeur. Om dit te bereiken, is de vragenlijst niet alleen met persoonlijke connecties, maar ook met openbare groepen gedeeld (bijv. Facebookgroepen 'Ede-Zuid' en 'Respondenten Gezocht'). Wanneer mensen ingingen op de uitnodiging voor de vragenlijst, zijn ze automatisch en geheel random toegewezen aan een van de drie condities. In iedere conditie kreeg de respondent allereerst een korte introductie en instructie over het onderzoek. Vervolgens vulden alle respondenten een aantal vragen in over demografische gegevens en over hun stemgedrag. Tot slot gaven de respondenten hun mening over de vijftien stellingen waar al dan niet een (conservatieve of progressieve) introductietekst aan voorafging (zie Bijlage 2). In tegenstelling tot het originele Kieskompas kregen de respondenten na het invullen van de vragenlijst geen stemadvies. In plaats daarvan was er ruimte voor vragen of opmerkingen over het onderzoek en werden de respondenten bedankt voor hun deelname.

3.3 Respondenten

In totaal hebben 106 respondenten het volledige onderzoek afgerond. De gemiddelde leeftijd van de respondenten was 39.97 jaar ($SD = 17.14$). De meeste respondenten waren hoogopgeleid (58.5%) en waren vrij geïnteresseerd in politiek (op een vijf-puntsschaal waarbij een hoge score staat voor meer interesse: $M = 3.3$; $SD = 1.03$). De scores voor politieke verfijning (op een vijf-puntsschaal) lieten zien dat de politieke verfijning in de participantengroep vrij hoog lag: slechts .9% had een hele lage politieke verfijning (score 2), 11.3% had een beetje een lage politieke verfijning

(een 3), 29.2% bevond zich in het midden van de politieke verfijningsschaal (4), 24.5% had een beetje een hoge politieke verfijning (5) en 34% had een hoge politieke verfijning (6). Omdat er zo weinig laag-verfijnden in de steekproef aanwezig bleken (12.2%), is deze gecombineerde variabele uiteindelijk gehercodeerd naar een dichotome variabele: lagere politieke verfijning (een samenvoeging van de niveaus 2 t/m 4, $N = 44$, 41,5%) versus hogere politieke verfijning (niveau 5 en 6 samen, $N = 62$, 58,5%). Er waren 54 conservatieve respondenten en 52 progressieve. De geslachtsverdeling was redelijk gelijk (mannen: 41.1%; vrouwen: 57%; anders: 0.9%).

Randomisatiechecks toonden aan dat de verdeling van respondenten over de verschillende condities niet significant verschilde op leeftijd ($F(2, 101) = .89$; $p = .41$), geslacht ($\chi^2(4) = 2.54$; $p = .64$), opleidingsniveau ($\chi^2(10) = 16.23$; $p = .09$), politieke interesse ($F(2, 103) = .83$; $p = .44$), politieke verfijning ($\chi^2(2) = 2.82$; $p = .24$) en stempositie ($\chi^2(2) = 4.25$; $p = .12$). Dat betekent dat er geen reden is om aan te nemen dat de mogelijke effecten toe te wijzen zijn aan *a priori* verschillen tussen mensen in de condities.

4 Analyse

Binnen dit onderzoek geldt de conditie als onafhankelijke variabele met drie niveaus: geen introductie, een conservatieve introductie, of een progressieve introductie. Daarvan is het effect gemeten op de gerapporteerde attitude van de respondent. Deze houding is voor elke vraag gemeten aan de hand van eenzelfde antwoordschaal als het originele Kieskompas (vijfpuntsschaal; helemaal niet mee eens – helemaal mee eens). Daarnaast konden respondenten kiezen voor de optie ‘geen mening’, die als ontbrekende waarde is beschouwd in de analyses (dit kwam bij 43 van de ($15 \cdot 106 = 1590$) vraag/antwoord-paren voor). Omdat de stellingen verschilden in hun perspectief (vanuit conservatief of progressief oogpunt), zijn de scores zo omgepoold dat ‘1’ staat voor het meest conservatieve antwoord en ‘5’ voor het meest progressieve antwoord.

De data zijn geanalyseerd met een multilevel model. In dit model worden gemiddelde scores geschat voor de verschillende condities in het onderzoek (in het gefixeerde gedeelte van het model) en wordt toegestaan dat die scores variëren tussen personen, tussen vragen en als gevolg van de interactie tussen persoon en vraag. Omdat de varianties voor personen en vragen simultaan worden geschat, is er sprake van een zogenaamd gekruisclassificeerd model (zie Quené & Van den Bergh, 2004; 2008).

We zijn onze data-analyse gestart met een basismodel (Model 1) waarin in het gefixeerde gedeelte een gemiddelde voor elke conditie wordt geschat. Vervolgens hebben we dit model in verschillende stappen verder uitgebouwd en steeds geëvalueerd of het nieuwe model met meer voorspelers beter is dan de vorige versie. In Model 2 is een hoofdeffect van politieke verfijning toegevoegd, Model 3 testte een interactie-effect van politieke verfijning en conditie, en in de Modellen 4 en 5 werd hetzelfde gedaan voor stemintentie. Zo kon steeds worden bekeken of het nieuwe model een betere “fit” had op de data in vergelijking met het vorige model (aan de hand van de verandering in de -2 Loglikelihood).

5 Resultaten

In de vergelijking van de modellen bleek een Model met (1) het hoofdeffect van conditie (2) een hoofdeffect van politieke verfijning en (3) interactie-effecten van stempositie en conditie het beste op de data te passen (zie Tabel 2 voor verdere uitleg). De resultatensectie is daarom op dit model gebaseerd.

Tabel 2 Vergelijking van de fit van de vijf modellen

Model	Variabele(n)	Toegevoegde variabelen	-2 Loglikelihood	Verschil -2 Loglikelihood (df)	<i>p</i> -waarde
1 Basismodel	Conditie		4491,627		
2		Politieke verfijning	4477,880	13.75 (1)	<.001
3		Conditie * politieke verfijning	4475,968	1.91 (3)	0.59
4		Stempositie	4477,627	0.25 (1)	0.62
5		Conditie * stempositie	4469,224	8.66 (3)	0.03

Het model dat het beste paste op de data specificeerde aparte gemiddeldes voor de drie condities, een hoofdeffect voor politieke verfijning evenals interacties tussen de stempositie (progressief of conservatief) en de inleiding (geen, progressief of conservatief). Voor de volledigheid staan de gemiddelden en standaarddeviaties per vraag vermeld in een bijlage (Bijlage 3). De schattingen voor de gemiddelde antwoorden in dit best passende model, staan weergegeven in Tabel 3.

Resultaten laten allereerst zien dat een invullers met een hogere politieke verfijning een meer progressieve mening geven ($z = 4.05; p < .001$). Verder blijkt dat het voor progressieve stemmers niet uitmaakt of ze geen introductie, een progressieve introductie of een conservatieve introductie

Tabel 3 De gemiddelde antwoorden op de 15 stemhulpstellingen voor de verschillende onderscheiden groepen in het onderzoek

	Lage Politieke Verfijning	Hoge Politieke verfijning
<i>Progressieve Stempositie</i>		
Geen intro	3.14	3.40
Progressieve intro	3.07	3.33
Conservatieve intro	3.13	3.39
<i>Conservatieve Stempositie</i>		
Geen intro	3.06	3.32
Progressieve intro	3.00	3.26
Conservatieve intro	3.38	3.64
<i>Varianties</i>		
S^2_{items}	0.43	
S^2_{personen}	0.04	
$S^2_{\text{item*persoon}}$	0.98	

Noot: De antwoorden zijn uitgedrukt op een schaal van (1) Conservatief naar (5) Progressief.

kregen (in alle gevallen: $z < 0.58$; $p < 0.46$). Voor conservatieve stemmers echter, maakt het wel uit wat voor introductie zij kregen. Deze groep rapporteert een meer progressieve attitude wanneer zij met een conservatieve introductie geconfronteerd worden ($z = 2.52$; $p = 0.006$). Als conservatieve stemmers een progressieve introductie of geen introductie krijgen, is hun gerapporteerde attitude vergelijkbaar met de mening van de stemmers met een progressieve stempositie (in alle gevallen $z > 0.68$; $p < 0.25$).

6 Conclusie en discussie

In dit artikel onderzochten we het effect van issueframing als een vorm van emphasis framing in 15 politieke attitudevragen. Werkend vanuit de tegenstelling progressief vs. conservatief in het politieke spectrum, probeerden dit emphasis framing-onderzoek wat dichter naar equivalence framing te brengen en zo tot een heldere manipulatie te komen die voor verschillende vragen op eenzelfde manier en zo zuiver mogelijk tot stand gebracht werd. De centrale vraag was of progressief danwel conservatief geframede introducties op stemhulpstellingen de antwoorden sturen, en in hoeverre dit framingeffect afhangt van de mate van politieke verfijning (laag vs. hoog) en de stempositie (progressief vs. conservatief) van de invuller. Door de emphasis frames voor meerdere vragen op een vergelijkbare manier te operationaliseren, is het mogelijk op zoek te gaan naar een effect van progressieve vs. conservatieve framing dat generaliseerbaar is boven het niveau van

specifieke vragen over specifieke politieke issues. Uit een multilevel analyse blijkt inderdaad een generaliseerbaar effect: conservatief-geframeerde inleidingen hangen samen met wat progressievere antwoorden, maar alleen voor de invullers met een voorkeur voor conservatieve partijen (stempositie). In tegenstelling tot eerder onderzoek (Holleman et al., 2016; Kamoen et al., 2019), is de mate van politieke verfijning niet relevant voor de grootte van het framingeffect, het leidt alleen tot een hoofdeffect (progressievere antwoorden bij een hogere verfijning).

In het onderzoek van Kamoen et al. (2019) met linkse versus rechtse kopjes zagen we dat de vragen mét kopjes over het algemeen wat meer naar linkse antwoorden stuurden ten opzichte van de vragen zonder kopjes. In de discussie van dat artikel werd geopperd dat dit mogelijk kwam doordat kopjes te weinig eenduidig sturen naar een bepaalde argumentatieve richting. Dit was de aanleiding voor het huidige onderzoek maar wat langere progressief of conservatief geframeerde introductieteksten. Het framingeffect dat in de huidige studie optreedt, is anders dan bij het eerdere onderzoek wél terug te voeren op één van de geframeerde condities, maar slechts bij één van de onderscheiden stempositiegroepen: conservatieve respondenten antwoorden wat progressiever na een conservatieve inleiding op de vraag in vergelijking tot conservatieven die een progressieve introductietekst kregen. Op grond van deze beide studies ontstaat dus het beeld dat men door emphasis framing in de vraag makkelijker naar links (resp. progressief) te bewegen lijkt dan naar rechts (cq. conservatief), vooral als men zich daar ideologisch zelf nog niet bevindt. Inhoudelijk is dat patroon moeilijk te interpreteren: vanuit de literatuur is de verwachting dat conservatieve (of rechtse) frames sturen naar conservatieve (of rechtse) antwoorden, en niet naar progressieve (of linkse) meningen. Mogelijk kan een verklaring gevonden worden vanuit het verwerkingsproces: het is denkbaar dat kopjes of introducerende teksten aanzetten tot een wat diepere verwerking van het issue in de vraag (iets wat ook verwacht wordt door Groves, Fowler Jr., Couper, Lepkowski, Singer & Tourangeau, 2009). Het zoeken naar een dergelijke verklaring is echter op dit moment nog te post-hoc, want er zijn naar aanleiding van deze studie (en de geobserveerde patronen in de data) nog meer voor de hand liggende kwesties die uitnodigen tot vervolgonderzoek.

Ten eerste is er het ontbreken van een relatie tussen politieke verfijning en het optreden van een framingeffect. Kamoen et al. (2019) vonden, net als Holleman et al. (2016), een modererend effect van politieke verfijning. Beide onderzoeken werden echter afgenomen onder een grote en brede groep van echte stemhulpgebruikers (N ca 27.000), waarin een groep laag verfijnden van voldoende omvang kon worden aangetroffen. Hoewel in het

huidige onderzoek op allerlei manieren is gestreefd naar een diverse onderzoekspopulatie, was de steekproef klein (waardoor minder statistische power kon worden bereikt) en beduidend minder divers. Echte lage politieke verfijning kwam in het huidige onderzoek betrekkelijk weinig voor: slechts 12,2% scoorde een van de twee laagste schaalpunten van verfijning op de vijf-puntsschaal. Dit komt vooral doordat men vrij hoog was opgeleid: maar 5,6% had een opleidingsniveau dat lager lag dan een afgeronde MBO-opleiding, en 58,5% had een afgeronde BA in HBO of WO. Voor vervolgonderzoek zou het wenselijk zijn om meer spreiding in politieke verfijning te bereiken.

Ten tweede was een aanname van dit onderzoek dat geframede introductieteksten bij stellingvragen een duidelijker sturend effect zouden hebben dan kopjes die uit één steekwoord bestaan. Dat blijkt, gezien het gevonden interactie-effect, maar deels het geval. Opgemerkt moet worden dat de introductieteksten nog tamelijk subtiel geframed waren. Bij een stelling als "Nederland moet uit de Euro", luidde het conservatieve intro "Nederland is een van de 19 EU-landen die niet haar eigen munteenheid heeft, maar onderdeel is van de euro. Voor de waarde van deze munt is Nederland afhankelijk van de economie van andere landen uit de eurozone". Dat stuurt naar een conservatief standpunt, omdat alleen wordt ingegaan op de mate waarin Nederland door de euro afhankelijker wordt en haar eigen soevereiniteit verliest. Maar dat kan ook scherper neergezet, bijvoorbeeld door te schrijven "Nederland heeft net zoals 18 andere EU-landen geen eigen munteenheid. Omdat we een munteenheid delen, zijn we afhankelijk van de economieën van andere landen in de Eurozone en is het lastiger een eigen financieel beleid voeren". Door het laatste deel van deze introductie wordt explicieter een waardeoordeel meegegeven ('lastiger'), waardoor die negatieve conclusie nog minder wordt overgelaten aan de respondent zelf. Vervolgonderzoek zou zich dus kunnen richten op wat explicieter geframede inleidingen bij de stellingen. Daarnaast zou het wellicht wenselijk zijn om de mate en richting van sturing van de inleidingen vooraf te pre-testen, bijvoorbeeld door vooraf een kleine groep invullers te vragen om relevante gedachten te verbaliseren of om argumenten bij hun antwoord te geven.

Ten derde is het interessant om een terugkoppeling te maken naar het onderzoek van Holleman et al. (2016) waarin de equivalence framing van stemhulpstellingen systematisch effect bleek te hebben: negatieve vragen leiden tot iets meer oneens, dus lijken een positievere attitude te weerspiegelen dan hun positieve tegenhangers. In het huidige onderzoek werd de emphasis framing van de stemhulpstellingen gevarieerd door een progressieve versus een conservatieve introductietekst te variëren. Maar hoe zat

het ondertussen met de evaluatieve richting van de stelling zelf? Die werd niét gevarieerd. Als we kijken naar de stelling “Er zijn te veel immigranten in Nederland” (stelling 14), dan zien we een conservatieve vraagrichting: hoe sterker iemand het eens is met deze vraag, hoe conservatiever hij/zij geclassificeerd wordt in de stemhulp. De stelling had ook kunnen luiden “Nederland kan meer immigranten opnemen”, een mogelijke progressieve variant. Deze variatie is niet noodzakelijkerwijs gelijk aan een manipulatie van equivalence framing. Die zou bij deze vraag kunnen zijn “Er zijn niet te veel immigranten in Nederland”.

Onderzoek naar equivalence frames met impliciete en expliciete negatieven in vergelijking tot hun positieve tegenpolen laat in de context van attitudevragenlijsten overtuigende en systematische effecten zien. Het is daarom goed denkbaar dat ook een progressieve versus conservatieve vraagrichting relevant zou kunnen zijn voor de antwoorden. Toch is dat in dit onderzoek niet systematisch meegenomen. Sterker nog: in één versie van de vragenlijst is er steeds een congruentie tussen de vraagrichting en de richting van het frame in de introductie (zie Bijlage 1 en Bijlage 2, versie 1), in de andere versie (versie 2), is er juist steeds een incongruentie tussen vraagrichting in frame van de introductie. We hebben een aanvullende analyse uitgevoerd waarin wij het effect van deze congruentie versus incongruentie hebben onderzocht, en konden dat niet aantonen. Toch denken wij dat het zinvol zou zijn dit onderzoek nog eens over te doen in een 2x2-design waarin conservatieve versus progressieve vraagrichting en conservatieve vs. progressieve frame van de introductie (of het kopje, want hetzelfde fenomeen speelt in Kamoen et al., 2019) systematisch zijn gevarieerd.

Vooralsnog blijft het onverwacht dat we zowel in het huidige onderzoek met geframede introducties, als in dat van Kamoen et al. (2019) met geframede kopjes weliswaar een sturend effect op de antwoorden vinden, maar niet bij iedereen (in het huidige onderzoek) en niet in de richting die we verwachtten (in beide onderzoeken). Mogelijk ligt de sleutel voor de interpretatie van dit verrassende resultaat bij het eerder aangehaalde emphasis framingonderzoek van De Vreese (2004). Hij liet participanten een nieuwsitem zien over uitbreiding van de EU vanuit een conflictframe of vanuit een economische gevolgen-frame, en vond dat de participanten weliswaar andere relevante gedachten rapporteerden over dit issue, afhankelijk van het frame, maar géén andere meningen rapporteerden over het issue. Hij verklaart dit vanuit de mogelijkheid dat uitbreiding van de EU een onvoldoende controversieel issue is, zodat de participanten makkelijker aan hun bestaande mening konden vasthouden. Onze aanname is dat de

issues in de stemhulpstellingen wél voldoende controversieel zijn: ze zijn immers opgenomen in de stemhulp omdat ze goed differentiëren tussen politieke partijen die aan de Europese parlementsverkiezingen deelnemen. En de vragenlijst waarover wij in dit artikel rapporteren, werd afgenomen in de aanloop naar de verkiezingen voor het Europese Parlement in mei 2019. Niettemin is het denkbaar dat emphasis framing vaker vooral de gegeneerde gedachten over het issue beïnvloedt, maar niet per se de uiteindelijke mening over het centrale attitudeobject.

Noten

- 1 Dat is strikgenomen natuurlijk ook het geval bij bijvoorbeeld attribuutframing: als een cursus wordt beschreven in termen van de zakkans, wordt dié specifieke overweging benadrukt, en de slaagkans niet. Holleman & Pander Maat (2009) gebruiken in dat verband de term ‘profileren’: de kans op zakken worden geprofileerd, naar de voorgrond gebracht, en de kans op slagen niet. Maar een belangrijk definiërend kenmerk is dat zakkans en slaagkans (omgekeerd) equivalent zijn aan elkaar, en dat dit niet het geval is bij emphasis framing.
- 2 Deze twee-assige indeling van het politieke spectrum is weliswaar een heel bekende manier om partijen en ideologieën in te delen, maar niet de enige mogelijke. Er zijn ook politicologen die pleiten voor een meerdimensionaal spectrum, of juist voor een uni-dimensionale structuur (zie voor een overzicht én meteen een toepassing op stemhulpen: Louwerse & Rosema (2014)).

Literatuur

- Blais, A., & St-Vincent, S. L. (2011). Personality traits, political attitudes and the propensity to vote. *European Journal of Political Research*, 50 (3), 395-417.
- Brugman, B. C., Burgers, C., & Steen, G. J. (2017). Recategorizing political frames: A systematic review of metaphorical framing in experiments on political communication. *Annals of the International Communication Association*, 41 (2), 181-197.
- Cacioppo, J. T., & Petty, R. E. (1984). The elaboration likelihood model of persuasion. *ACR North American Advances*.
- Cedroni, L., & Garzia, D. (2010). *Voting Advice applications in Europe. The state of the art*. Napoli: Scriptaweb.
- De Vreese, C. H. (2004). The effects of frames in political television news on issue interpretation and frame salience. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 81 (1), 36-52.
- Druckman, J.N. (2001). The implications of framing effects for citizen competence. *Political Behavior*, 23 (3), 225-256.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43, 51-58.
- Entman, R. M. (2007). Framing bias: Media in the distribution of power. *Journal of Communication*, 57 (1), 163-173.

- Garzia, D., & Marschall, S. (2012). Voting Advice Applications under review: The state of research. *International Journal of Electronic Governance*, 5 (3), 203-222.
- Groves, R.M., Fowler Jr, F.J., Couper, M.P., Lepkowski, J.M., Singer, E., & Tourangeau, R. (2009). *Survey Methodology* (2nd ed.). John Wiley & Sons: Hoboken, New Jersey
- Holleman, B. (1999). Wording effects in survey research using meta-analysis to explain the forbid/allow asymmetry. *Journal of Quantitative Linguistics*, 6 (1), 29-40.
- Holleman, B., Kamoen, N., Krouwel, A., van de Pol, J. & de Vreese, C. (2016). Positive vs. Negative – The Impact of Question Polarity in Voting Advice Applications. *PLOS ONE*, 11 (10), 1-17.
- Hooghe, L., Marks, G. & Wilson, C.J. (2002). Does left/right structure party positions on European integration? *Comparative Political Studies*, 35 (8), 965-989.
- Kamoen, N., Holleman, B., van den Bergh, H., & Sanders, T. (2013). Positive, negative, and bipolar questions: The effect of question polarity on ratings of text readability. *Survey Research Methods* (7) 3, 181-189.
- Kamoen N., Van de Pol J., Krouwel A., de Vreese C., & Holleman B. (2019). Issue framing in online voting advice applications: The effect of left-wing and right-wing headers on reported attitudes. *PLOS ONE*, 14 (2), 1-16.
- Krouwel, A., Holleman, B.C., Kamoen, N., van de Pol, J., & De Vreese, C. (2018). De invloed van online stembulpen. In: K. Peters (ed.). *Jaarboek 2018 Vereniging van Griffiers*. (pp 19-28).http://griffiers.nl/files/vvgtest_csshtml_nl/4.%20Effecten%20van%20online%20stembulpen.pdf
- Lachat, R. (2008). The impact of party polarization on ideological voting. *Electoral Studies* (27), 687-698.
- Levin, I. P., & Gaeth, G. J. (1988). How consumers are affected by the framing of attribute information before and after consuming the product. *Journal of Consumer Research*, 15(3), 374-378.
- Levin, I.P., Schneider, S.L., & Gaeth, G. J., (1998). All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 76(2), 149-188.
- Lobo, M.C., Vink, M. & Lisi, M. (2010). Mapping the political landscape: A vote advice application in Portugal. In: L. Cedroni and D. Garzia (eds.) *Voting Advice Applications in Europe: The State of the Art*. Napoli, Italy: Scriptaweb, pp. 143-171.
- Louwerse, T., & Rosema, M. (2014). The design effects of voting advice applications: Comparing methods of calculating matches. *Acta politica*, 49(3), 286-312.
- Luskin, R. C. (1990). Explaining political sophistication. *Political Behavior*, 12(4), 331-361.
- Nelson, T.E., Oxley, Z.M. & Clawson, R.A. (1997). Toward a psychology of framing effects. *Political Behavior*, 19 (3), 221-246.
- Prodemos (23 mei 2019). <https://prodemos.nl/nieuws/bijna-17-miljoen-gebruikers-voor-stemwijzer/> (laatst geraadpleegd 24 aug 2020).
- Quené, H., & Van den Bergh, H., 2004. On multilevel modeling of data from repeated measures designs: A tutorial. *Speech Communication*, 43 (1-2), 103-121.
- Quené, H. & Van den Bergh, H., 2008. Examples of mixed-effects modeling with crossed random effects and with binomial data. *Journal of Memory and Language*, 59(4), 413-442.
- Reif, K., & Schmitt, H. (1980). Nine second-order national elections – a conceptual framework for the analysis of European Election results. *European journal of political research*, 8 (1), 3-44.
- Rugg, D. (1941). Experiments in wording questions: II. *Public Opinion Quarterly* (5), 91-92.
- Ruusuvirta, O., & Rosema, M. (2009). Do online vote selectors influence electoral participation and the direction of the vote. *ECPR general conference* (pp. 13-12).
- Scheufele, D. A., & Iyengar, S. (2012). The state of framing research: A call for new directions. *The Oxford Handbook of Political Communication Theories*. New York: Oxford University Press, 1-26.

- Schuman, H., & Presser, S. (1981/1996). *Questions and answers in attitude surveys: Experiments on question form, wording, and context*. Sage.
- Sniderman P.M., & Theriault S.M. (2004). The Structure of Political Argument and the Logic of Issue Framing. In Saris W. E., & Sniderman P. (eds). *Studies in Public Opinion: Attitudes, Nonattitudes, Measurement Error, and Change*. Princeton, US: Princeton University Press. pp. 133-165.
- Slothuus, R. & De Vreese, C. (2010). Political Parties, Motivated Reasoning, and Issue Framing Effects. *The Journal of Politics*, 72 (3), 630-645.
- Tversky, A. & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211, 453-458.
- West, R. (1990). Progressive and Conservative Constitutionalism. *Michigan Law Review*, 88, 641-721.

Over de auteurs

Bregje Holleman is UHD Taal & Communicatie bij het Departement Taal, Literatuur en Communicatie (TLC) en het Utrechts Instituut voor Linguïstiek OTS aan de Universiteit Utrecht.

Peter Oldenhuis studeerde af aan de Master Communicatie en Organisatie (Universiteit Utrecht) en zoekt momenteel een uitdagende baan in de communicatiesector.

Naomi Kamoen is UD bij het Departement Communicatie en Cognitie (DCC) en het Tilburg Center for Cognition and Communication (TiCC) aan Tilburg University.

Bijlage 1 Overzicht van de gemanipuleerde vragen

Stelling 1 Lidmaatschap van de EU is tot nu toe voornamelijk slecht geweest voor Nederland.

Conservatief intro: Nederland is sinds 1957 lid van de EU. Als lid heeft Nederland zich altijd al moeten houden aan Europese beleidsvoering. Hierdoor kan het geen eigen wetten en regels opstellen over thema's als economie en immigratie.

Progressief intro: Nederland is sinds 1957 lid van de Europese Unie. Als lid heeft Nederland altijd al mee mogen denken over Europese beleidsvoering. Hierdoor kunnen gezamenlijke Europese doelen, zoals CO₂-vermindering en schone energie, beter worden behaald.

Stelling 2 De EU moet meer geld uitgeven om klimaatverandering te voorkomen.

Conservatief intro: Klimaatverandering is een groot thema in het politieke debat. Er wordt aangenomen dat de uitstoot van CO₂-gassen zorgt voor opwarming van de aarde. De investering in duurzaamheid zou kansen kunnen bieden voor het milieu, maar brengt ook economische gevolgen met zich mee.

Progressief intro: Klimaatverandering is een belangrijk thema in het politieke debat. Door de uitstoot van CO₂-gassen warmt de aarde steeds verder op. Investerings in duurzame ontwikkelingen en innovaties dragen bij aan een schoner milieu en een betere toekomst.

Stelling 3 Nederland moet uit de Euro.

Conservatief intro: Nederland is een van de 19 EU-landen die niet haar eigen munteenheid heeft, maar onderdeel is van de euro. Voor de waarde van deze munt is Nederland afhankelijk van de economie van andere landen uit de eurozone.

Progressief intro: Nederland is samen met 18 andere landen onderdeel van een gemeenschappelijke munt, de euro. De invoering van deze munt is bedoeld om een stabiele economie te creëren en handel tussen verschillende landen te vereenvoudigen.

Stelling 4 Er moet een gemeenschappelijk Europees leger worden opgericht.

Conservatief intro: Met een Europees leger wordt de internationale vrede boven het nationaal belang van de lidstaten gesteld. Op deze manier heeft Nederland minder zeggenschap over haar eigen leger.

Progressief intro: Een gemeenschappelijk Europees leger is bedoeld om samen de internationale vrede te bewaren. Door de grotere capaciteit en meer effectiviteit staat Europa sterker tegenover gevaren van buitenaf.

Stelling 5 De EU moet kunnen ingrijpen in het nationaal beleid van lidstaten, als zij fundamentele Europese waarden schenden.

Conservatief intro: Elke lidstaat heeft zijn eigen nationale waarden. Deze zijn afhankelijk van verschillende factoren, zoals cultuur, geschiedenis en ligging. Door in te grijpen in het nationale beleid van lidstaten negeert de EU deze verschillen.

Progressief intro: Ondanks de verschillende culturen binnen Europa zijn er waarden die voor elke lidstaat gelden, zoals vrijheid, democratie en

gelijkheid. Door in te grijpen in het nationaal beleid van lidstaten zorgt de EU ervoor dat deze waarden voor iedereen blijven gelden.

Stelling 6 Er moeten opnieuw grenscontroles tussen de lidstaten worden ingevoerd.

Conservatief intro: Sinds 2004 zijn er door (bijna) heel Europa geen grenscontroles meer. Hierdoor is er minder zicht op wie en wat Nederland binnenkomt en welke motieven hiervoor zijn.

Progressief intro: Sinds 2004 is het mogelijk om vrij te reizen door (bijna) heel Europa. Dit maakt het niet alleen makkelijker om handel te drijven, maar stimuleert ook het toerisme in de verschillende lidstaten.

Stelling 7 De EU moet alleen duurzame landbouw subsidiëren.

Conservatief intro: Duurzaamheid krijgt steeds meer aandacht. Duurzame technologieën en processen zijn een groeiende trend. Om de landbouw volledig duurzaam te maken, zal veel moeten worden geïnvesteerd.

Progressief intro: Duurzaamheid wordt steeds belangrijker. Investerings in duurzame technologieën en processen zijn dan ook noodzakelijk. Met subsidie voor duurzame landbouw wordt milieuvriendelijke voedselproductie gestimuleerd.

Stelling 8 Iedere lidstaat moet belangrijke beslissingen tegen kunnen houden.

Conservatief intro: De EU is een vereniging van verschillende landen die gebaseerd is op autonomie. Dit betekent dat Nederland voor een deel afhankelijk is van Europese afspraken, maar voornamelijk zelf mag besturen.

Progressief intro: De EU is een samenwerking tussen verschillende landen die gebaseerd is op gemeenschappelijke afspraken. Dit betekent dat de lidstaten samen wet- en regelgeving opstellen, uitvoeren en handhaven.

Stelling 9 Er moet een gemeenschappelijk buitenlands EU-beleid komen, ook als de zelfstandigheid van Nederland daardoor wordt beperkt.

Conservatief intro: Een buitenlands EU-beleid is bedoeld om meer eenheid te creëren, zodat Europa een sterker blok is naar de buitenwereld toe. Op deze manier heeft Nederland minder zeggenschap over vredesmissies en ontwikkelingssamenwerking.

Progressief intro: Een gemeenschappelijk buitenlands EU-beleid is bedoeld om samen op te komen voor vrede, democratie en het klimaat. Op deze manier kunnen kleine landen, zoals Nederland, ook bijdragen aan een betere wereld voor iedereen.

Stelling 10 Europese integratie zal leiden tot het verlies van de nationale identiteit en cultuur.

Conservatief intro: De EU bestaat uit verschillende landen met een eigen identiteit en cultuur. Dit verbond is bedoeld om verder te kijken dan de nationale identiteit en cultuur van landen om zo een Europese identiteit te creëren.

Progressief intro: In de EU werken verschillende landen met verschillende identiteiten en culturen samen. Deze samenwerking is bedoeld om vanuit die verschillen de krachten te bundelen.

Stelling 11 Wie Europa illegaal binnenkomt, kan er geen asiel vragen.

Conservatief intro: Jaarlijks proberen zo'n 150.000 illegale migranten via verschillende routes Europa binnen te komen. Vaak gaat het om vluchtelingen uit een niet-westerse beschaving die naar Europa komen voor voedsel, onderdak en arbeid. Het doel van asiel is om deze mensen tijdelijke opvang te bieden.

Progressief intro: Jaarlijks maken zo'n 150.000 illegale migranten de oversteek naar Europa. Vaak gaat het om vluchtelingen uit landen waar armoede, onderdrukking of oorlog heerst. Het doel van asiel is om deze mensen bescherming te bieden.

Stelling 12 Europeanen die in Nederland hebben gewerkt, mogen een Nederlandse werkloosheidsuitkering ontvangen in het land waar ze wonen.

Conservatief intro: Een werkloosheidsuitkering is beschikbaar voor mensen die hun baan (zonder eigen schuld) zijn verloren. Deze uitkering wordt gefinancierd met premies van werkgevers en brengt veel kosten voor het bedrijfsleven met zich mee.

Progressief intro: Een werkloosheidsuitkering is beschikbaar voor mensen die hun baan (zonder eigen schuld) zijn verloren. Deze uitkering wordt gefinancierd met premies van werkgevers en brengt veel kosten voor het bedrijfsleven met zich mee.

Stelling 13 Nederland moet de EU verlaten (een Nexit).

Conservatief intro: Samen met 27 andere landen is Nederland lid van de EU. Hierin worden wetten en regels opgesteld waaraan ieder land zich moet houden. Hierdoor kan Nederland over sommige thema's geen eigen beleid voeren.

Progressief intro: Samen met 27 andere landen werkt Nederland samen in de EU. Hierin worden wetten en regels opgesteld die belangrijk zijn voor ieder land. Hierdoor kunnen gezamenlijke Europese doelen nagestreefd worden.

Stelling 14 De EU moet de mogelijkheid krijgen om zelf belasting te heffen.

Conservatief intro: De EU-belasting is een middel waarbij iedereen meebetaalt aan Europese doelen. Deze belasting is een aanvulling op de nationale belasting en zal de kosten voor de gemiddelde Nederlander doen laten stijgen.

Progressief intro: De EU-belasting is een middel om bij te dragen aan het welzijn van Europa. Bovendien kunnen gemeenschappelijke Europese doelen, zoals een duurzaam milieu, op deze manier beter worden behaald.

Stelling 15 Het recht van EU-burgers om in Nederland te kunnen werken moet worden beperkt.

Conservatief intro: De afgelopen jaren is het aantal EU-burgers dat in Nederland is komen werken flink toegenomen. Hierbij brengen verschillen in cultuur, normen en waarden vaak uitdagingen met zich mee. Bovendien daalt de werkgelegenheid voor de Nederlandse burger hierdoor.

Progressief intro: De afgelopen jaren is het aantal EU-burgers dat in Nederland is komen werken flink toegenomen. Op deze manier komen verschillende culturen, normen en waarden met elkaar in aanraking. Dit draagt bij aan de ontwikkeling van een Europese identiteit.

Bijlage 2 De verdeling van vragen over de versies van de vragenlijst

Versie met intro's	Versie met intro's	Versie zonder intro's: vraagthema
1 conservatief	1 progressief	Lidmaatschap EU is slecht voor NL (C)
2 progressief	2 conservatief	Meer geld naar klimaatverandering (P)
3 conservatief	3 progressief	NL moet uit de Euro (C)
4 progressief	4 conservatief	Gemeenschappelijk Europees leger (P)
5 progressief	5 conservatief	Ingrijpen in nationaal beleid (P)
6 conservatief	6 progressief	Grenscontroles tussen lidstaten (C) Duurzame landbouw subsidiëren (P)
7 progressief	7 conservatief	Vetorecht lidstaten (C)
8 conservatief	8 progressief	Gemeensch. buitenlands beleid (P)
9 progressief	9 conservatief	Verlies nationale identiteit (C)

Versie met intro's	Versie met intro's	Versie zonder intro's: vraagthema
10 conservatief	10 progressief	Illegalen geen asiel (C)
11 conservatief	11 progressief	Werkloosheidsuitk. Europeanen (P)
12 progressief	12 conservatief	Nexit (C)
13 conservatief	13 progressief	Belastingheffen door de EU (P)
14 progressief	14 conservatief	Recht om overal te werken (C)
15 conservatief	15 progressief	

Noot: In de derde kolom tussen haakjes staat aangegeven of de vraagrichting progressief (P) of conservatief (C) is: bij een conservatieve vraag, betekent mee eens dat de respondent als conservatief wordt geïdentificeerd, bij een progressieve vraag is dat andersom. De vragen zijn voor de analyse omgepooled zodanig dat 1 = conservatief en 5 = progressief.

Bijlage 3 Gemiddelden en standaarddeviaties per vraag

Stelling	Conservatief intro	Progressief intro	Geen intro
1 – Lidmaatschap EU	4.38 (.55) ^a	4.08 (.84) ^a	3.60 (1.01) ^b
2 – Klimaatverandering	2.00 (.79)	2.00 (.91)	2.36 (1.22)
3 – Euro	4.45 (.75)	4.46 (.84)	4.08 (1.05)
4 – Europees leger	3.00 (.94)	3.21 (1.27)	3.44 (1.05)
5 – Nationaal beleid	2.09 (.68)	2.39 (1.02)	2.15 (.99)
6 – Grenscontroles	3.45 (1.09)	3.68 (1.11)	3.17 (1.18)
7 – Duurzame landbouw	2.33 (1.05)	2.46 (1.04)	2.66 (.97)
8 – Belangrijke beslissingen	3.03 (.90)	2.82 (.97)	3.09 (1.03)
9 – EU-beleid	3.03 (1.05)	3.15 (1.02)	3.55 (.77)
10 – Europese integratie	3.53 (1.08)	3.25 (1.27)	3.14 (1.07)
11 – Asiel	3.09 (1.23)	3.31 (1.33) ^a	2.43 (1.22) ^b
12 – Werkloosheidsuitkering	3.58 (1.06)	3.61 (1.05)	3.77 (1.00)
13 – Nexit	4.63 (.66)	4.44 (.74)	4.22 (1.07)
14 – EU-belasting	3.07 (.94) ^a	3.37 (1.00) ^a	3.94 (.84) ^b
15 – EU-burgers	3.58 (.87) ^a	3.54 (.93) ^a	2.78 (1.07) ^b

Noot: Lage scores (1) staan voor conservatief, hogere (5) voor progressief. Scores met een verschillend superscript verschillen significant ($p < .05$) van elkaar.